

УДК 378 (477)

*Анжела Денисенко,
кандадат педагогічних наук,
доцент, докторант кафедри історії
педагогіки та порівняльної педагогіки
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди*

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОЗВІЛЛЯ У СВІТОВІЙ І ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ

У статті розглянуто становлення та розвиток дозвілля, зокрема деякі ідеї організації дозвілля, зародження форм дозвіллевої діяльності та динаміку розвитку галузі дозвілля. Підкреслюється виховне значення дозвіллевої діяльності у формуванні особистості та всебічному розвитку молодого покоління в історичному аспекті. Звертається увага на функції дозвілля, які склалися історично: рекреаційна, комунікативна, соціальна, творча, ціннісно-орієнтаційна, розвивальна, пізнавальна та виховна.

Ключові слова: *вільний час, дозвілля, дозвіллева діяльність, організація, соціалізація особистості.*

В статье рассматривается становление и развитие досуга, в частности некоторые идеи организации досуга, зарождение форм досуговой деятельности и динамика развития области досуга. Подчеркивается воспитательное значение досуговой деятельности в формировании личности и всестороннем развитии молодого поколения в историческом аспекте. Уделяется внимание функциям досуга, которые выстраивались исторически: рекреационная, коммуникативная, социальная, творческая, ценностно-ориентационная, развивающая, познавательная и воспитывающая.

Ключевые слова: *свободное время, досуг, досуговая деятельность, организация, социализация личности.*

The article deals with the development of leisure time, especially it deals with ideas concerning organization of one's leisure time, the origin of leisure activity forms and the dynamics of leisure development. The article emphasizes educational value of leisure activities in forming a personality and all-round development of young generation in the historical aspect. Special attention is paid to the functions of leisure that have been composed historically, such as recreational, communicative, social, creative, personality-oriented, developing, cognitive and educational.

Key words: *free time, leisure, leisure activity, organization, socializing of a personality.*

Провідним принципом державної освітньої політики, накресленим у Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ столітті, визначено принцип єдності освіти і науки, реалізація якого передбачає концентрацію сил і ресурсів на підготовці молодих фахівців – цілісних гармонійних особистостей. Вирішення цього завдання шляхом виявлення конструктивного педагогічного досвіду організації дозволить студентській молоді сприяти підвищенню якості підготовки фахівців з вищою освітою, здатних творчо застосовувати у професійній діяльності новітні досягнення науково-технічного й культурного прогресу.

Аналіз матеріалів дослідження доводить, що вивчення питань організації дозволить студентській молоді перебуває в колі актуальних досліджень широкого загалу учених – філософів, соціологів, психологів, педагогів, економістів.

Загальні проблеми організації дозвілєвої діяльності висвітлено у низці праць А. Н. Бадер, О. П. Бойко, В. Й. Бочелюк, В. В. Бочелюк, Л. Н. Волобуєвої, А. Ф. Воловик, В. А. Воловик, О. В. Генкіної, І. М. Гутник, І. Ю. Ісаєва, Н. В. Котельникової, Н. О. Максимовської, І. А. Пателеєвої, І. В. Петрової, С. Г. Пишун, В. М. Пичі, В. Г. Постового, Г. А. Пруденського, І. П. Сидор, О. М. Стояна, Ю. А. Стрельцова, Н. В. Яременко та ін. Учені приділяють багато уваги цьому питанню, адже воно гостроактуальне сьогодні. Водночас це питання потрібно постійно досліджувати, бо форми дозвілля, особливо студентського, постійно еволюціонують і залежать від соціальної, політичної, культурної, економічної ситуації в країні.

Вивчення дозвілєвої діяльності в її динамічному розвитку сприяє глибшому проникненню в сутність цього явища, допомагає розкрити події сучасності як закономірний результат еволюційного руху людського суспільства. Історичний підхід дозволяє виявити в дозвілєвій діяльності загальне, що є присутнім в усі історичні епохи, та особливе, специфічне, що характерне для конкретного часу.

Мета статті: вивчення дозвілєвої діяльності в її динамічному розвитку, що сприятиме глибшому проникненню в сутність цього явища.

Сфера вільного часу є унікальною й неповторною галуззю дозвілєвої діяльності, що відрізняється як широкою розмаїтістю зв'язків з дійсністю, так і особливою складністю відносин компонентів своєї внутрішньої структури. Індивідуальний і колективний характер спілкування в процесі діяльності, що визначає необхідність глибоких особистісних контактів фахівця й суб'єкта, формує узагальнене уявлення про унікальність діяльності фахівця сфери дозвілля.

У світовій педагогічній думці етнографічні дослідження привертають увагу педагогів до численних прикладів організації дозвілля молоді у давні часи. Зокрема, культура кожного народу у цьому аспекті проявляла самобутність і оригінальність. Первісні люди організовували сумісну діяльність молоді і дорослого населення у таких видах:

підтримування вогнища, збирання лікарських рослин і ягід, виготовлення прикрас, одягу, зброї. Включення молоді у сумісну трудову діяльність було зумовлено природною потребою і мало виховне значення: у процесі трудової діяльності молодими людьми засвоювалися норми суспільної поведінки і правила спілкування.

Серед перших організованих форм дозвілля молоді можна виділити спілкування із старійшинами родової спільноти, ритуальні дієства переходу з однієї соціальної і вікової категорії в іншу, участь у магічних дієствах. Характерним у цьому аспекті було використання талісманів, оберегів, іграшок. Ці атрибутивні речі залишаються популярними серед молоді до цього часу.

З точки зору педагогів-етнографів, обрядові дієства та тотеми мали на меті передати молоді традиції і практичного досвіду. Наприклад, з давніх часів збереглася традиція весняних обрядових пісень, веснянок і гаївок, під час виконання яких імітувалися весільні мотиви, програвалися елементи залицяння, загравання і вибору подружньої пари. У гаївках переважають хліборобські мотиви. Залицяння, сватання, заклики одружуватися, протиставлення милого нелюбу або молодого старому, «переспівування пар» формували головний пісенний мотив купальських та інших ритуальних дієств. Вироблені прийоми передачі соціокультурного досвіду у ритуальних і магічних дієствах залишаються вагомим пластом у становленні теорії організації дозвілля молоді.

Як відомо, у давні часи молоді надавалося багато свободи і самостійності. Ігри і ритуальні дієства мали за мету сформувавши в них необхідні норми і правила соціальної поведінки, підготувати до свідомого вибору професії, засвоїти навички, необхідні для буденної праці. Цьому сприяли ритуальні дієства, участь у святах, включення в емоційну атмосферу родових звичаїв, способу життя, пропагування ідеалів і цінностей. Застосовували і ритуальні табу, залякування, схвалення, які спиралися на релігійно-міфічні уявлення про створення світу і довкілля.

Історія світової педагогічної думки містить значний масив опису обрядів ініціації – ритуалу переходу людини з однієї вікової категорії в іншу. Підготовка до ініціації відбувалася диференційовано за статтю і характером майбутньої професійної діяльності. Зміст самої ініціації утворювали традиції практичні і ритуальні. Молодь повинна була засвоїти загальний порядок життя у спільноті, знання, практичні уміння і навички проведення обрядів, дієств, пов'язаних із буденним життям дорослих. Друга складова частина ініціацій – випробування фізичних якостей, моральної і вольової готовності до дорослого життя. Прикладом такої ініціації може слугувати ритуально-обрядове дієство андріївських вечорниць в Україні.

Культурний розвиток Давньої Греції і Криту сприяв розвитку ідеї організації дозвілля молоді. Приклади виховного значення організації

дозвілля згадуються у творах Гомера. Ідеалом вихованої молодої людини Гомер пропонував людину «здатну мислити, мудру», «славно в нащадках», «чинить за звичаєм», «досягшого слави, перевершившого батьків». Серед молодих людей побутувало правило: стати кращим серед однолітків. Яскравим прикладом організації цілеспрямованого дозвілля молоді слугує дидактична поезія «Труди і дні» Гесіода.

У період розквіту Еллади у Спарті й Афінах склалися дві різні системи виховання і відповідно їм – різні приклади організації молодіжного дозвілля. Аристотель зазначав, що перевагою спартанського виховання є те, що молодь впевнено почувається у військових діях, однак недоліком є те, що дозвіллям своїм спартанці не могли користуватися, оскільки мали обмежений світогляд. Плутарх у «Висловлюваннях спартанців» зазначав, що організація дозвілля молоді має спиратися на майбутню професію і осмислення правила про те, що «вироблення добрих якостей означає більше, ніж природа», тому молодим людям важливо учитися доблесті повсякчас [10].

В Афінах виховання юнаків і шляхетних сімей відбувалося у відомих гімназіях – Академії, Лікеї, Кіносаргу. Відомі оратори і поети вели повчальні бесіди. Саме слово «схола» (нині – школа) означало дозвілля, відпочинок від праці, організований розумними людьми так, щоб сприяти фізичному і духовному розвитку молодої людини.

Академія знаходилася у священній діброві біля храму афінського героя Академа. У садках гімназії містилися жертівники музам і Прометею, який за легендою, подарував людям писемність. Саме тут Платон збирав своїх учнів. Лікей знаходився біля храму міфічного Аполона, в якому вчив Аристотель. У Кіносаргу викладав Антисфен, поряд з гімнасієм знаходилося святилище Геракла, який уважався покровителем школи. Красномовство, мистецтво переконувати і відстоювати свої погляди, тренування логіки було чи не найважливішим у практиці виховання молоді. Першими організаторами молодіжного дозвілля, спрямованого на вироблення ораторських навичок, можна уважати софістів. Саме софісти слідували за тим, щоб молоді люди вчилися діяти за зразком великих людей, священних авторитетів.

Яскравим прикладом організації молодіжного дозвілля є робота Піфагорійського братства. День починався із медитативної прогулянки у священній діброві, метою якої було налаштування на навчання, позитивне мислення. Потім молодь збирали у храмі, де відбувалося навчання і виправлення моралі. Згодом – гімнастичні вправи, сніданок і прогулянка з друзями, під час якої повторювали засвоєне. Після обіду молоді люди проводили час за сумісним читанням. Читав наймолодший, коментував найстарший. Наприкінці дня учитель промовляв свої настанови, усі розходилися мовчки. Багато уваги піфагорійці приділяли розвитку пам'яті, самостійному подоланню труднощі пізнання.

Видатні філософи античності оцінювали вільний час як найбільш важливий для вдосконалення людини. Наприклад, Платон через естетичне бачення світу сприймав гру й дозвілля як прекрасне та цінне явище. Тому закликав людину жити у грі відповідно до властивостей своєї природи. Великий філософ у своїх «Законах» пристосовував дозвілля та всі його механізми – свята, театр, танці, пісні, змагання – до потреб свого політичного проекту. Платон уважав, що репертуар дозвіллевої діяльності повинен контролюватися державою. Оскільки саме дозвілля філософ визначав як дійовий соціальний інститут [7, с. 275].

Відомий мислитель Геракліт уважав, що вільний час слугує для вдосконалення відчуттів і розуму. Тому кращим способом дозвілля пропонував самоосвіту і самовиховання.

Демокріт пропонував організовувати дозвілля спільно дорослих, старих і молоді для вправлення останніх у правильній поведінці.

Загальновідомі приклади сократичних бесід, метою яких було створення умов для прояву індивідуальності і пізнання істини самотійно.

Про державне значення організованого виховання і дозвілля молоді вперше наголосив Ксенофонт.

Багато уваги організації дозвілля молоді приділяв Аристотель. Зокрема актуальне звучання мають такі його міркування. Діти і молодь повинні мати вільний час для розвитку розуму і тілесного вдосконалення. В організації дозвілля важливо врахувати значення таких чинників виховання: зовнішніх (довкілля, яке людина сприймає органами чуття), внутрішньої сили (природні нахили), державні ціннісні орієнтири виховання. Багато уваги у період юнацтва (15–21 роки життя) слід приділяти вивченню і осмисленню історії.

В епоху еллінізму організація дозвілля молоді передбачала переважно створення і збереження внутрішнього порядку дня. Через самодисциплінування і дотримання режиму дня прагнули виховати незалежну і сильну особистість. Саме в епоху еллінізму сформувалося бачення дозвілля – це час, вільний від навчання та праці, який люди можуть використовувати за своїм бажанням. У дозвіллі виділяють: активну творчу діяльність; самоосвіту; культурне (духовне) споживання (читання, відвідування бібліотек, театрів тощо); заняття спортом; хобі; спілкування з іншими людьми. Зенон, Епікур уважали, що найціннішим способом проведення дозвілля є заняття науками, що розвиває логіку і діалектичне мислення. Дозвіллева діяльність передбачала спілкування у повноцінному соціальному середовищі, задоволення індивідуальних запитів й потреб, активну самореалізацію особистості. За своїм змістом дозвіллева діяльність уважалася важливим елементом повноцінного духовного й фізичного формування особистості. Реалізація цього виду діяльності передбачає зміну й самозміну спрямованості розвитку особистості, орієнтує на гармонійний розвиток особистості [10].

Прикладом організації розумного дозвілля були філософські бесіди Епікура з учнями в садах Афін. Популярними на той час були вправлення в релятивних умовисновках (про те, що одне й те саме для одних справедливо, а для інших ні, для одних – добро, для інших те саме – зло).

Філософія і риторика склали зміст організованого дозвілля молоді у Римі. У процесі дозвіллевої діяльності, як правило, інтегрувалися три аспекти саморозвитку особистості: пізнавальний, виховний і розважальний. Будучи в цілому спрямованим на розвиток риторичного мовлення, вільний час у вказану епоху супроводжувався ефектними діями, часто риториками виступали знані управителі, політичні діячі, публічні акції. Отже, інколи форма переважала цінність змісту проведення дозвілля [10].

Подібна тенденція, на наш погляд, прослідковується і в перших прикладах організації молодіжного дозвілля християнськими общинами. Перших християн-проповідників називали учителями праведності. Основними способами організації дозвілля молоді в християнських общинах були усні і письмові повчання, спільне читання катехізису, слухання проповідей, створення своєрідного внутрішнього налаштування, емоційного піднесення ритуальними діями (таїнствами), ставлення до учіння Христа як до Богоугодної справи. Метою організації дозвілля молоді стали визначати піднесення, покращення душевних якостей людини. Тому крім проповідей часто практикували добродійні справи, жертвування, милостиню, інші форми допомоги нужденним, важку і безкорисливу працю.

В епоху Середньовіччя університети створювалися як вільні корпорації професорів і студентів, самоврядні об'єднання, культурні центри. Організаційно дозвілля молоді у цю епоху часто передбачало читання релігійних текстів, моління, самообмеження, випробовування волі. Пропагувався ідеал монашества, отже відповідним чином змінювалися й уявлення про організацію дозвілля. Воно частіше наближувалося до аскези, суворого дотримання церковних канонів.

Відродження розуміння організації дозвілля як умови підготовки до дорослого життя і середовища самовиховання відбулося завдяки зусиллям педагогів-гуманістів Ф. Рабле, Е. Роттердамського та ін.

Особливої уваги заслуговує позиція Е. Роттердамського щодо організованого дозвілля молоді. Просвітник був переконаний у тому, що дозвілля має спрямовуватися на вироблення в молоді цінних для особистості і суспільства ціннісних орієнтирів, а саме: свідомого почуття морального обов'язку і релігійного послуху. Про тенденцію підвищення інтересу до організації дозвілля молоді свідчить зростання ролі парків, культурних центрів, використання природного середовища в організації дозвілля населення, багатофункціональність парків відпочинку у великих європейських містах.

Чітке визначення, осмислення й аналіз виховних можливостей вільного часу має велике значення для визначення доцільності, розумності, ефективності бюджету часу студентської молоді, для подальшого особистісного зростання, вдосконалення й чіткої організації. Про це наголошено у педагогічних працях Яна Амоса Коменського. Знання цих функцій допоможе уникнути стихійності, випадковості в організації вільного часу, повніше використовувати його потенційні можливості для духовного і фізичного вдосконалення людини – ця теза стала наскрізною у всесвітньо відомій праці педагога «Пансофія».

Виховне значення дозвілєвої діяльності для становлення і розвитку молодого покоління на сучасному етапі відбито в державних документах, що визначають освітню політику України і політику стосовно прав дітей і молоді. Серед таких документів: національна програма «Освіта» («Україна ХХІ сторіччя») (1993 р.), національна програма «Діти України» (1996 р.), «Декларація про загальні основи молодіжної політики в Україні», закони і законодавчі акти, «Про освіту» (1991 р., 1996 р.), Концепція позашкільної освіти і виховання (1996 р.), закон України «Про позашкільну освіту» (2000 р.), «Положення про позашкільний навчальний заклад» (2000 р.), «Програма розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002–2008 рр.» (2002 р.) тощо. Усі вони спрямовані на реалізацію в Україні основних положень Конвенції про права дитини, проголошеної Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй. «Конвенція про права дитини» тісно пов'язана з іншим документом ООН – «Загальною декларацією прав людини». В її основу покладені ідеї про те, що права людини не створюються державою, а є її природними властивостями; інтереси людини абсолютні, інтереси держави відносні; права й обов'язки єдині, але первинні права, тому що без них виконання обов'язків перетворюється в рабське скорення; реалізація прав людини залежить від рівня економічного розвитку країни.

Зазначені вище документи гарантують право людини на вільний час, викладені в них положення спрямовані на створення в соціумі умов для гармонійного розвитку особистості у вільний час, спираються на педагогічно цінний досвід організації дозвілля молоді в історії вітчизняної педагогічної думки. Зокрема, як відомо, початок ХХ століття позначився економічним, політичним і культурним піднесенням, загостренням. Досить гострою соціокультурною проблемою стало питання зайнятості молоді поза межами навчальних закладів, потреба у створенні відповідних виховних установ. В цей період почали створюватися літні колонії – заклади, де діти і молоді люди жили на правах гостей, працювали у сільському господарстві і тваринництві, по самообслуговуванню, брали участь у походах, спостереженнях в природі. Відносини у колоніях формувалися за зразком родинних. Така колонія була організована у м. Харкові.

Також у вказаний історичний період з'являються перші об'єднання скаутів. У Києві організацію скаутів «Дружина юних розвідників» було створено у 1914 році. Скаути допомагали в роботі добровільних організацій Червоного Хреста, приймали поранених з фронту, несли службу при штабі Київської фортеці. В 1917–1918 рр. скаутські загони знаходилися у підпіллі. Пізніше були створені дружини скаутів. Дослідники скаутського руху як позитивне відзначали в ньому: опору на ініціативу, яскравість і барвистість церемоній та ритуалів, конкретність правил поведінки, цілей, завдань і гасел; оволодіння уміннями й навичками, що необхідні в буденному житті, використання прагнення молоді пригод, подорожей, героїчних вчинків; застосування живих форм роботи та ігор.

Організація дозвілля молоді, особливо в 1920–30-ті роки, була однією з важливих проблем. У цей час у великих містах були створені позашкільні клуби, зокрема, клуби комсомольців, при профспілкових клубах і Будинках культури створювалися гуртки і секції. Тоді ж почали створювати молодіжні парки, Будинки культури, табори, станції юних техніків, юних натуралістів, туристів, дитячі залізничі й пароплавства.

Педагогічний рух, спрямований на організацію дозвілля молоді, мав окремі напрями: 20-ті роки – організація клубів; 40-ві роки – тимурівський рух; 50–60-ті роки – комунарський рух; 70-ті роки – створення педагогічних загонів; 80-ті роки – виникнення батьківських сімейних клубів. Кожен рух та напрям мав особливості. Особливостями тимурівського руху були секретність добрих справ, самостійність організації, збір та передача інформації «по ланцюжку». Тимурівці допомагали родинам фронтовиків, брали шефство над пораненими, працювали у шпиталях, захищали слабких. Тимурівський рух мав дуже великий розмах. Він описаний у книзі А. Гайдара «Тимур і його команда».

Комунарський рух – це своєрідне відображення досвіду педагогів С. Шацького та А. Макаренка. Головне у ньому – створення самостійного колективу, організація самоврядування, вільної творчості особистості. Молодь об'єднували для роботи в пошукових експедиціях, творчих справ, «трудових десантів».

Одночасно з цим рухом в 1970–80-ті роки молодь створює неформальні об'єднання. Ці угруповання захоплюють вулицю, багато які з них мали напівкримінальний характер (рекет, спекуляція, групові бійки, захоплення нацистською ідеологією, сатанізмом).

Сімейно-педагогічні клуби функціонували переважно влітку: сім'ї з дітьми виїжджали в села, займалися городом, ходили до лісу, відпочивали біля водоймищ, а увечері збиралися біля вогнища, співали пісні, ділилися враженнями.

Усі ці клуби, об'єднання, загони були окремими прикладами організації дозвілля. Діяльність комсомольської організації набувала

дедалі більш формального характеру. Тому головним фактором соціалізації особистості ставало середовище.

Сучасна система педагогічної роботи у сфері дозвілля є розгалуженою, до неї входять: позакласна і позааудиторна робота у навчальних закладах; діяльність будинків та центрів творчості; парки, бібліотеки, музеї, виставки, театри, кінотеатри; ігротеки, комп'ютерні клуби; сектори профспілкових клубних установ та самодіяльних чи комунальних клубів; культурно-мистецькі та спортивно-оздоровчі заклади (художні, танцювальні студії, гуртки, спортивні секції); установи альтернативної освіти; гуртки та самодіяльні творчі колективи; спортивні організації; центри міжнародного співробітництва тощо.

Проаналізувавши становлення ідеї організованого дозвілля молоді, що вчиться, можна стверджувати, що головними функціями дозвілля історично склалися рекреаційна, комунікативна, соціальна, творча, ціннісно-орієнтаційна, розвивальна, пізнавальна та виховна.

Найважливішим принципом організації дозвіллевої діяльності молоді в історичній проекції виявлено її нерозривний зв'язок з життям, практичними завданнями підготовки до професії і щоденної побутової праці і спілкування. Особливо виразно цей принцип прослідковується в історії вітчизняної педагогічної думки. Принцип диференційованого підходу в організації дозвілля молоді до різних верств населення став ключовим в історії виховних систем Давнього світу. Цей принцип означає організацію вільного часу з урахуванням специфічних (соціального і матеріального статусу, професії) особливостей та інтересів, потреб молоді.

Принцип індивідуалізації певною мірою простежувався у практиці організації дозвілля молоді в перших християнських общинах і середньовічних університетах і монастирських школах. Цей принцип передбачав розкриття діалектики соціального й індивідуального, що сприяло виявленню значення дозвіллевої діяльності в духовному і релігійному вихованні людини.

Процес організації дозвіллевої діяльності можна представити як взаємодію соціалізації особистості й індивідуалізації виховання і самовиховання за Я. Коменським. Соціалізація передбачає розуміння особою своєї соціальної сутності, а індивідуалізація сприяє виробленню індивідуального способу життєдіяльності, завдяки якому вона має можливість самовдосконалення згідно з власними природними задатками й суспільними потребами. Індивідуальний підхід указує на таку важливу особливість організованої дозвіллевої діяльності, як цілісність.

Особливо цінним є принцип доступності в дозвіллевій діяльності, який набув поширення на початку ХХ століття в історії вітчизняної педагогічної думки. Він здійснювався на основі врахування психологічних особливостей особистості, їх соціально-демографічних і політичних особливостей.

Отже, педагогічна сутність організованого дозвілля студентської молоді полягає в необхідності надання їй фактичної свободи проведення вільного часу, права зміни занять, у рухливості й мінливості до змісту вільного часу, у чітко вираженій спрямованості на творчу і майбутню професійну діяльність, у діалектичній єдності педагогічного виховання й самодіяльності особистості.

Організоване дозвілля збагачує особистість, відкриває світ духовно значущого дозвілля культури; дає можливість почувати себе значущою особистістю, реалізувати себе в подальшому житті, зрозуміти соціальну значущість спілкування з однолітками, допомагає знайти захист від негативних явищ соціуму.

Організоване дозвілля навчає молодих людей цінувати й організовувати свій вільний час, обирати заняття за інтересами, потребами, за їх значенням у житті; бути організатором себе та інших, лідером і підлеглим, творцем і виконавцем; жити серед людей, поважати їх індивідуальність, цінувати чужі інтереси, радіти успіху кожного, зберігати дружні зв'язки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Генкина Е. В. Ценности античного досуга как социально-культурная система : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Теория, методика и организация культурно-просветительной деятельности» / Е. В. Генкина. – С.-П., 1998. – 19 с.
2. Гутник І. М. Педагогічні засади організації дозвілля підлітків засобами української народної педагогіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. пед. наук : спец. 13.00.06 «Теорія, методика і організація культурно-просвітницької діяльності» / І. М. Гутник. – К., 2006. – 21 с.
3. Доманов А. С. Культура досуга как фактор развития личности в культурно-образовательном пространстве вуза : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. соц. наук : спец. 22.00.06 «Социология культуры, духовной жизни (социологические науки)» / А. С. Доманов. – Ростов-на-Дону, 2009. – 27 с.
4. Котельникова Н. В. Понятие, содержание и функции досуга: историко-социологический аспект [Електронний ресурс] / Н. В. Котельникова. – Режим доступу : http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=2031.
5. Лаврут О. О. Дозвілля студентів у 20-ті роки ХХ ст. [Електронний ресурс] / О. О. Лаврут. – Режим доступу : http://www.br.com.ua/referats/History_of_Ukraine/98038.htm
6. Лаврут О. О. Діяльність студентів у гуртках у 20-х рр. ХХ ст. [Електронний ресурс] / О.О. Лаврут. – Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2009/115-102-6.pdf>
7. Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах : підручник /

- І. В. Петрова. – К. : Кондор, 2005. – 408 с.
8. Пискунов А. И. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / А. И. Пискунов. – М. : Просвещение, 1971. – 560 с.
 9. Сидор І. П. Організаційно-педагогічні умови дозвіллевої діяльності студентів у педагогічних коледжах Великої Британії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. П. Сидор. – Т., 2010. – 21 с.
 10. Скляр С. Ю. Цінності античного дозвілля: соціально-філософський та соціально-культурний аспекти [Електронний ресурс] / С. Ю. Скляр. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_19/Gileya19/F5.pdf
 11. Фатов А. В. Социальное воспитание студенческой молодёжи в культурно-досуговой деятельности [Електронний ресурс] / А. В. Фатов. – Режим доступу : <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-05/dissertaciya-sotsialnoe-vozpitanie-studencheskoy-molodezhi-v-kulturno-dosugovoy-deyatelnosti>
 12. Хоменко Н. Дозвілля студентів ВНЗ під час навчального року (кінець 1940-х – 1967-мі рр.) / Наталія Хоменко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 14. – С. 127–146.